

Сатимкулова М.А.

**1916-ЖЫЛКЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН БЕЛЕК СОЛТОНОВДИН
ЧЫГАРМАСЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Сатимкулова М.А.

**ОТРАЖЕНИЕ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ТРУДАХ
БЕЛЕКА СОЛТОНОВА**

M.A. Satimkulova

**REFLECTION OF REBELLION IN 1916 IN THE WORKS
OF BELEK SOLTONOV**

УДК: 947.7/9.69

1916-жылкы Улуу Үркүн тууралуу көптөгөн илимий эмгектер жазылган, бул макалада 1916-жылкы көтөрүлүштүн Белек Солтоноевдин чыгармасында чагылдырылышы анализденет. Алгачкы кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноев да 1916-жылкы көтөрүлүштү тарыхый изилдеп, көтөрүлүштүн башталышын, жүрүшүн, жыйынтыктарын иликтеген.

Негизги сөздөр: 1916-жыл, көтөрүлүш, Орто Азия, кыргыздар, падышачылык, согуш.

Восстанию 1916 года посвящено очень много трудов, в статье анализируется отражение восстания 1916 года в трудах Белека Солтоноева. Первый кыргызский историк Белек Солтоноев исторически исследует начало, ход и результаты восстания 1916 года.

Ключевые слова: 1916год, восстание, Средняя Азия, кыргызы, царство, война.

There are lots of works which were devoted to the rebellion in 1916. In this article analyzed reflection of rebellion in 1916 in the works of Belek Soltonov. The first Kyrgyz historian Belek Soltonov researched beginning, course and results of rebellion in 1916.

Key words: In 1916, rebellion, Central Asia, kyrgyz people, tsar, war.

1914-ж. башталган дүйнөлүк империалисттик согуштун мезгилинде падышалык Россия менен анын курамына кирген эзилген элдердин, алардын ичинде Орто Азия элдери менен болгон каршылыктар өзгөчө курчуп кеткен. Түркстандын эл массаларынын нааразычылыктарынан улам көбөйө бериши, 1916-жылдагы, империалисттик согуштун эң кызып турган кезинде, падышалыкка жана жергиликтүү эксплуататорлорго каршы элдин кеңири катмарынын эбегейсиз зор көтөрүлүшүнө алып келген.

Кыргызстандагы 1916-жылдагы Үркүн – кыргыз элинин орус падышалыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү. Россия империясы Орто Азияда колониялык саясат жүргүзгөнү маалым. Кыргыздар орус падышасынын бийлигин таанып, анын буйрук, жарлыктарына ылайык милдеттүү болгон. Падыша өкмөтү аймакты башкарууда жергиликтүү элдердин түпкү кызыкчылыктарын эске алган эмес. Колониялык саясаттын күчөшү, түпкү калктын нааразычылыгын күчөткөн падышачылыктын жер саясаты Кыргызстандын түндүгүнө Борбордук Россиядан орус, украин дыйкандары көчүп келе баштаган.

Бул согушту өз башынан өткөргөн тарыхчы Белек Солтоноев 1914-жылындагы дүйнө согушунан кыргызга келген оордуктар жөнүндө төмөнкүчө жазат: «Германия Россияга согуш ачыптыр деп элге коркунуч түшүп, не да болсо переселинге бир балакет болсо экен деп калды. Түрк согуш ачыптыр деген сөз угуп казак, дунган, өзбек, ногой, кыргыздын байманаптары анын жеңишин тиледи. Согуштан эки-үч айдан кийин Николай болуштарга буйрук чыгарып, ак эшикчи, кызыл чокторун жиберип, эл-журттан көбүнчө кедей-дыйкан, орто чарбадан согуш пайдасына назар (пожертвование) жыйып ала баштады. Бирин үчүн кылып, элден жыйып алганга машыккан иттей жойлоп көнүп калган бай-манап болуштар элден аёосуз салык алып турду» [1, 58-б.].

Колониялык бийлик бул убакта кыргыздардын суусу мол, дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерин орус, украин дыйкандарына тартып берген. Анткени казак-орустар сыяктуу эле келгин дыйкандар дагы аймактагы падышачылыктын таянычы болмок. Кыргыздардын мыкты өрөөн-өтөктөрдөн ажыроосу алардын улуттук аң-сезимине терең таасир эткен. Айрыкча биринчи дүйнөлүк согуш маалында кыргыздардын абалы аябай оорлоп, элдин кыжырдануусу күчөгөн. Согуш жылдары эгин аз эгилгендиктен түшүм эки эсе азайган. Малдын саны да кыскарган.

1916-жылкы көтөрүлүштүн чыгышына түрткү берген себептерин текшергенде жеке гана солдат жана жумушчуларды алат деген буйрук болбостон, анын себеби терең болуп, эзели узактан башталат деген Б.Солтоноев аларды анализдеп чыккан [2, 59-б.].

Кыргыз урууларынын Россия империясына карап кетиши башка кыргыздардын нааразылыгын туудурган. Себеби, алар Алматыдан орус аскерин чакырып келип, Байтиктин Бишкектеги өзбек менен солтону караткандыгына оруска карабайт элек деп нааразы болуп калган солто дагы көп болгон жана да ушу сыяктуу орус аскерлерин колдонуп кыргыздардын бири бирин өлтүрүүсү, сабатуу, чаптыруу күчөгөн. Үмөтаалы Ормон уулунун Кытайга качууга түрткү кылган себептердин бири да ушул болгон. Россия империясына карабайм деп качканынын экинчи себеби – тынай оруска мурун карап, жакын болуп, Эсенкул сарбагышынын эски жери Чоң Кемин, Кичи Кемин, Чүйдөн сыртка айдагандыгы болгон. Мамыр Мергендин, Балбай баатырдын, Маймыл, Адилдин өлүмү жана ушуга окшогон окуялар нааразычылыктарды күчөткөн.

Падыша тарабынан Түркстанды жана Казакстанды аябай колониялык эзүүнүн натыйжасы болуп эсептелген терең экономикалык жана саясий карамакаршылыктардан турган. Анын негизги себептеринин бири Түркстан аймагындагы жер маселеси эсептелген. Падышалык өкмөт Түркстандагы бардык жерлерди мамлекеттин менчиги деп жарыялоо менен жерди күч менен тартып алуунун жана андан салык төлөтүүнүн укуктук пайдубалын түптөгөн. Бул жергиликтүү калктын кызыкчылыктарына залал тийгизген жана агрардык саясаттын ажырагыс бөлүгү болгон көчүрүп келүү саясатын өткөрүүгө шарт түзгөн. Падышачылыктын көчүрүп келүү саясаты, Россиянын Европа бөлүгүндөгү курч агрардык чыналууну орус дыйкандарынын бир бөлүгүн Орто-Азияга көчүрүп келүү аркылуу чечүү максатын көздөгөн ошондой эле, колониялаштырган райондорго көбүрөөк кулактык элементтерди жайгаштыруу менен чөлкөмдө колониялык саясатты жүргүзүүдө аларды таяныч катары пайдаланмак. 1907-ж. ички иштер министирлиги жана жер департаментинин директору тарабынан чакырылган «жерге жайгаштыруу жөнүндөгү» деп аталган кеңешмеде, азиялык «ээликтерди» колониялаштырууну күчөтүүнүн иш чаралары мерчемделип, белгилүү чек аралар аркылуу көчмөн кыргыз-казактардын жерди пайдалануусуна чек коюу алардын жер кесиндилерин чектөө жана жергиликтүү калктын калган жерлерин келгиндер фондусуна өткөрүп берүү иши каралган. Бул кеңешме иш жүзүндө көчмөндөрдүн отурукташууга өтүүсүнө жана кыйла өндүрүмдүү чарбачылыкка багыт алышына каршы багытталган. Алар үчүн отурукташтырганга караганда көчмөн кыргыз-казакты жеринен сүрүп чыгаруу женилирээк болмок.

Колониялык администрациянын Түркстандагы салык саясаты дагы жергиликтүү калктын жакырланышына жана мал чарбасынын кыскарышына алып келген. Негизги салыктардан тышкары, падышалык администрация кошумча жана кыйыр салыктарды да киргизген.

Падыша өкмөтүнүн буйругу чыккандан кийин ага жооп иретинде Түркстан менен Казакстандын ар тарабында көп улуттардын эмгекчил калкы дээрлик бир убакта көтөрүлүп чыккан. 1916-ж. окуя –Түркстандын жана Казакстандын тарыхындагы эң чоң көтөрүлүш катары бүтүндөй революциячыл кыймыл үчүн зор мааниге ээ болгон. Көтөрүлүш ачыктаначык империализмге т.а., согуштун майданы үчүн жумушчу күчүн берүүдөн баш тартышкан. Демек жергиликтүү калкты империалисттик согуш үчүн тылдык согуштарга алуу, 1916-жылдагы Түркстандын жана Казакстандын эмгекчилеринин көтөрүлүшүнө шылтоо гана болуп кызмат кылган.

1916-ж. 10-15-июлунда көтөрүлүш Анжиян уездинин болуштуктарына жайылган [3, б.60]. Элдик чыгуулар колониялык режимге каршы багытталып, көтөрүлүшкө чыккандар волостун кеңселерин талкалап башкаруучуларга жана айылдык старчындарга кол салып же өлтүргөнгө чейин барышкан. Көтөрүлүшкө Сузак жана Анжиян уездинин башка тоолуу волосттору да тартылган. Июлдун орто ченинде Най-

ман кыштагынын жашоочулары, андан кийин Араван волостунун калкы көтөрүлүп чыгып чакырылгандардын тизмесин жок кылышкан. Намангандын тоолуу жана Фергана обласынын башка уездеринде көтөрүлүш июлда башталып кеч күзгө чейин созулган. Наманган уездинин Кызыл-Жар, Ак-Жол, Тегене ж.б. кыргыз волосторунун калкы падышанын буйругуна каршы чыгышкан. Кыргызстандын түштүгүндөгү Сары-Дөбө конушунун 150 дөй дыйкандарынын чыгуулары курч мүнөздө башталган. Көтөрүлүш Ош уездин жана шаарын кучагына алып, андан кийин Фергана өрөөнүнө толугу менен жайылган. Июль-августта көтөрүлүш Жетисуу областынын аймактарын кучагына алган. Көтөрүлүштүн кенири кулак жайышынан чочулаган падыша бийликтери Түркстандагы колониялык бийликти чыңдоо үчүн чукул чараларды көрүүгө шашылышкан. Император Николай II чи өзү, Түркстанда болуп жаткан окуялардан кооптонуп аскер-губернаторлукка фронтто жүргөн генерал А.Н. Куропаткинди алдырып келип дайындаган.

1916-ж. августтун башында элдик толкундоолор Пишпек жана Пржевальск уездерин камтып Кичи-Кемин жана Чоң-Кемин өрөөндөрүнүн калкы көтөрүлүшкө чыгышкан [4, 61-б.]. Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн башталышында Түлөберди волостундагы бир канча айылдардын кыргыздары чечкиндүүлүк менен чыгышкан. Аларга Жамансарт, Багы, Карабалта волосторунун калкы кошулган. Бул аймактагы көтөрүлүштү басуу солдаттардын жана Беловодскийдеги кулак элементтеринин дружиналарынын кандуу аракеттери менен коштолгон. Аталган орус кыштагына козголоң чыгарды деп күнөөлөп тоо этегиндеги 500 чамалуу (алардын ичинде аялдар жана кары-картандар да бар эле) кыргызды айдап келип сарайга камап өлтүрүшкөн. 1916-ж. 15-августунда Жетисуу облусунун аскер-губернатору М.А. Фольбаум орус дыйкандарына көтөрүлүштү басуу үчүн атчан жана жөө кошуундарды түзүү жөнүндө көрсөтмө берген. Ал эми Түркстандын генерал-губернатору көтөрүлүшчүлөрдү жазалоону жеңилдетүү үчүн 12-августта убактылуу аскер талаа сотторун түзүүгө буйрук чыгарган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүштүн башталышы Чүй боюндагы көтөрүлүш, Кемин өрөөнү менен тыгыз байланышкан. 1916-ж. 3-августта Верный уездиндеги Кызылбөрк болуштугунун, 4-6-августарда Кастек, Каскелен, Курдай казактары көтөрүлүшкө чыгышкан. 5-август күнү чапрашты казакынан Абды ажы, Кеминдеги Коңур жайлоосунда турган атаке элине көтөрүлүш башталганы тууралуу кабар жеткирген. Бул кабар ошол күнү Кемин өрөөнүндөгү элге толук угулуп, журт башчылары эр азаматтарын баш коштуруп көтөрүлүштү баштоого даярданышкан. 6-августта Кичи-Кемин өрөөнүндөгү көтөрүлүшчүлөр Болоткандын жетекчилиги менен Россиялык келгиндер отурукташкан Самсоновка (Боролдой) кыштагына бет алышкан. Көтөрүлүшчүлөр келгиндердин мал мүлкүн талап алып, алардын саны тездик менен көбөйө баштаган. Андан тышкары өрөөндүн булун бурчтарындагы бал челекчилик,

карагайчылык жана жер ченөөчүлүк иштерин жүргүзгөн орустарга кол салышкан. Ошол эле күнү Чүйдү Ысык-Көл менен байланыштырган Желаргы, Тайгак бекеттерин талкалашып, почта байланышына дайындалган 70 дей атты олжолошкон. 7-августта Чон-Кеминде жайгашкан орус кыштагы Новороссийск да камоого алынган. Жетекчиликти Алымкул Табылды колуна алган. Негизинен карагай найза, союл, чокмор, бирин-серин түтөтмө мылтык менен куралданышкан. Ушул эле күндөрү келгин калк жашаган Быстрорецкое, Акбекет, Орловское кыштактарына да кол салуулар болгон. 9-августта Атаке жана Сарыбагыш болуштугундагы эл Чоң-Кеминдеги Шабдандын мечитине чогулуп, Мөкүш Шабдан уулун хан көтөрүшкөн. Ал топтолгон эр-азаматтарды куралдандырууга жана күлазык даярдатууга киришкен. Падышачылыктын аскерлеринин күч-кубатын туура баамдоо менен бирге, эл журтту бейкүнөө кырылуудан сактоого киришкен. Ал үчүн, биринчи кезекте падышачылыктын жазалоочулары келе турган багыттарга чалгындоо жана токтотуу максатында көтөрүлүшчүлөрдү топ-топка бөлүп жол тостурган. Экинчиден, кырылуудан кутулуунун жолу катары-элди Кытай багытындагы бийик тоолорго көчүрүү максатында жол чалдырган. Үчүнчүдөн, Ысык-Көл, Борбордук Теңир-Тоо тараптагы кыргыздарды көтөрүлүшкө чыгууга чакырган кат даярдагып, чабарман жөнөткөн. Кантсе да баарыбыз текши келгиндерди жерибизден сүрүп чыгабыз деген үмүткө жетеленишкен.

Кеминдеги көтөрүлүштүн маанилүү окуяларынын бири Боом капчыгайынан Төлө ажы уулу Ыбырайым жетектеген мергендердин Верныйдан Пржевальскийге 178 мылтык, 30 минден ашуун ок-дары жүктөлгөн жети арабанынын колго түшүрүлүшү болгон. Август айынын биринчи жарымында Кемин өрөөнүндө элдик көтөрүлүш болуп көрбөгөндөй күч алып, аёосуз эзүүдөн жапа чеккен эл жапа тырмак баш көтөрүшкөн. 9-20-август күндөрү бул аймака шашылыш жөнөтүлгөн жазалоочу топтор менен көтөрүлүшчүлөрдүн ортосунда айгышкан салгылашуулар болуп турган. Өзгөчөлөнгөн кагылыштар Самсоновка селосу жайгашкан Кичи-Кемин өрөөнүндө жана чыгыш тарабындагы тоо этегинде жүргөн. 9-11-августта көтөрүлүшчүлөр Самсоновканы курчоого алып, күндүзү мезгил-мезгили менен чабуул коюп олтурушкан. Бирок, Пишпектен жана Верныйдан жазалоочу аскерлердин келиши менен абал оорлоп көтөрүлүшкө чыккандар тоо таянып качышкан.

Кыргызстандын бардык жерлериндегидей эле Нарын аймагында июль айынын башталышында аскер берүүгө каршы элдик кыймылдар чар жайыт башталган. Бул жөнүндө Б.Солтоноев төмөнкүчө жазат: «Көл айланасы Кочкор, Нарындын баш-аягынан жана Чүйдүн көкүрөгүнөн көтөрүлүш чыгып кызып калган кезде, августтун 15-18 чамаларында Жумгалдагы саяктар Жумгалдын аягындагы Ак Чийдеги орустун кыштагын талкалап, мал-мүлкүн талап, катын-балдарын аёосуз өлтүргөн. Тогуз-Тородогу эл бузулуп, Атайке кыштагын талап алгандан соң,

Көгарттан көп аскер ашып келген. Бул аскерге саяк элинен Калпа Келдибек уулу союш, отун-суу берип үй тиккен. Бул аскер Нарын суусунун күн жүрүш жагынан туруп, күн жагындагы чогулган элди замбиректеп аткылаган. Мындан соң, көтөрүлүш жасаган эл ичинде чолук болуп Турпанга качкан». Токмок шаарын курчоо 13-нон 22-августка чейин созулган. Аталган өрөөндүн көтөрүлүшкө чыккан Ныязбек, Надырбек, Борукучу, Жоон-Арык болуштуктарынын эли 13-августта Нарындагы аскер гарнизона кол салып бирок ала алышкан эмес.

Күрмөнтү болуштугунун манаптары уюштурган чабуул Преображенское кыштагын алууга багытталган. Аталган болуштукта кеңешме өткөрүшүп кыргыздарды көтөрүлүшкө үндөп жайлоодогу элге чабармандарды жөнөтүшкөн. Ошол эле күнү Түп болуштугунун эли көтөрүлүштү баштоо жана ага даярдык көрүү боюнча кеңешме өткөрүшкөн. Ага катышкан манаптар үч күндөн кийин Аралга миңге жакын элди чогултуп, ак боз бээ союп ант беришкен жана Баатыркан Ногой уулун хан жарыялашкан. Көлдүн тескейинде көтөрүлүшкө чыккандар Кольцовка, Гоголевка, Барскоон айылдарына кол салып, келгиндердин мал-мүлкүн тартып алышып, үй-жайларын өрттөп каршылык көрсөткөндөрүн өлтүрүшкөн же туткундашкан [5, 67-6].

Каракол шаарын курчоого алууда көл манаптары чоң рол ойногон. Көл айланасындагы бугу-саяктын боз балдары көбүнчө орто чарба кедейлери солдаттыкка барбайбыз, жиберебиз деген болушбийлерди өлтүрөбүз, Николайга каршы уруш чыгарабыз деген имиш сөз угулуп калып, Караколдун уезди кол алдындагы кызматчы кишилерди, болуштарды 1-августта чакырып алып: «кызматкер бересинерби» деп жооп сураганда, баары бир ооздон «беребиз» деген. Өздөрүнчө жашырын сүйлөшүп, көтөрүлүш жасоого сөздөрүн токтоткон.

Башка Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгал жана Чүй боюндагы кыргыздар менен кабарлашып, пикир алышып турмакчы болгон. Тескейдеги кыргыздан Ысагалы-Атбашы, Нарын, Кочкор, Жумгалдагы эл менен кабарлашып турмак. Күнгөйдөгү турган саяк кыргызынан Талканбай, Чүй боюндагы кыргыз менен Шабдандын балдары аркылуу кабарлашып турмак. Талканбайдын аларга берген убадасы мындай болгон: «Эгерде Чүй боюндагы кыргыздан көтөрүлүш болсо, күнгөйдөгү орус кыштактарына өрт коймок. Бул өрттү көрүп, тескей кыргызы бүткүл көтөрүлмөк [6, 74-6].

Биринчи Дүйнөлүк согушта женилип жаткан орус падышасы Николай II ни Жети-Суудагы элдик көтөрүлүш катуу дүрбөлөңгө салган. Көтөрүлүштү тез аранын ичинде аёосуз басуу үчүн жазалоочу отряддарды жиберген. Жазалоочу отряддар Кочкор, Кара-Кече, Курманкожо, Абайылда, Саяк, Суусамыр ж.б. болуштуктардагы элдерди абдан катуу жазалап талкалашкан. Орус жазалоочу отряддарына Сабат Байзаков, Кудайберген Баимбеков, Калпа Келдибеков, Курман Лепесов, Ыскак Курманов, Касымбек Боотаев ж.б., жардам беришкен жана көтөрүлүштүн жетекчилерин кармап берүүдө кызмат көргөзүп

аларды талап-тоноого катышышкан. Ата-бала Курман жана Ыскак, көтөрүлүштүн көрүнүктүү жетекчиси хан Канат Абукинди колго түшүрүп, башчылардын бетин ачып бергендиги үчүн падыша бийликтери тарабынан сыйлыка көрсөтүлгөн.

Көтөрүлүшкө чыккан кыргыздардын куралдарынын начардыгына карабастан жазалоочу отряддарга каршы эрдик менен салылашышкан. Чолук баатыр баштаган кыргыздар жазалоочу отрядын бир сутка Нарындан өткөрбөй армап турган. Нарын, Ат-Башы өрөөндөрүндө дагы кыргыздар менен жазалоочу аскерлердин ортосунда катуу кагылуушулар болуп өткөн. Кара-Кужурда кыргыз атчандары орус жазалоочу отряды менен беттешишкен. Мындай кармашуулардын учурунда кыргыздар тайманбастан күрөшсө да курал-жарактын начарлыгынан жана уюшбагандыктан жеңилип калышкан. Нарын аймагындагы Кытайдын Үч-Турпан, Ак-Суу багытына качышкан. Ат-Башыдагы эки болуш элдин бир бөлүгү Какшаалга качып өтүшкөн. Көптөгөн көтөрүлүш жетекчилери кармалып жазага тартылышкан. Миндеген кишилер убактылуу аскердик талаа соттору тарабынан атылып, үч миңден адамды участкалык, шаардык жана уездик соттор кесип жиберешкен. Кочкор өрөөнүндөгү көтөрүлүштүн башкы жетекчиси Канат Ыбыке уулу Верныйга жеткирилип өлүм жазасына тартылган. Анын бир уулун Нарындан атып өлтүрүшкөн. Нарындын четинде Касымаалы ажы Мамбетт уулун баласы менен асып өлтүрүшкөн. Чолук Курманкожо уулун Нарын чебинен атышкан.

Жазалоочуларга Ысык-Көлдүк кыргыздар дагы катуу каршылык көрсөтүшкөн. Санташ ашуусунда жазалоочу отрядды жолун тосуп салгылышкан. Буга окшогон көрүнүштөр Ысык-Көлдүн бир канча айыл кыштактарында болуп өткөн жана жергиликтүү эл жанын сактап калыш үчүн Кытайга качууга аргасыз болгон. Анткени иш жүзүндө Кыргызстандын түндүгүнө август-сентябрь айларында ондогон жазалоочу отряддар келген. Аларга падыша өкмөтү көтөрүшчүлөр менен жергиликтүү калкты аёосуз кырып, мал-мүлкүн талап алууну жана айыл-кыштактарын тып-тыйпыл өрттөөнү буюруган.

Сентябрдын аягы октябрдын башында Жети-Суудагы Пишпек, Пржевал, Жаркен, Капал, Верный уездериндеги кыргыз, казак үй-бүлөөлөрү менен падышачылыктын ырайымсыздыгына туруштук бере албай жан айласын издешип Кытайга качканга аргасыз болушкан. Алар негизинен үч багытка бөлүнүшкөн. Белек Солтоноев берген маалыматтарга караганда үрккөн эл Текеске, Турпанга, Кытайга качкан.

Качкындар жолдо карай жана чет жерге баргандан кийин оор азап-тозокторду тартышкан. Бир жагынан такымдап кууп келе жатса экинчи жагынан асман тиреген бийик ашуулар элдин жүрөгүнөн үшүн алып бөгөт болгон, үчүнчүдөн, аларды ачка-

чылык алсыраткан. Көп сандаган көтөрүлүшчүлөр бийик тоолуу ашууларды зор жоготуулар жана кыйынчылыктар менен басып өтүп Кытайдын аймагына киргенден кийин дагы ал-ахвалдары жакшы болгон эмес. Козголоңчулар Синьцзяндын элдерине терс таасирин тийгизет деген шылтоо менен кыргыздарды киргизбегенге кайра аларды артка кубалоого аракет кылышкан. Кытай бийликтери чек-ара тилкесине, айрыкча мерчемдүү ашууларга бекем кароолдорду коюп, козголоңчулар кирүүгө тыю салынат жарнамаларды илип коюшкан. Андан тышкары Россия качкындарды кайтарып берүүнү талап кылгандыктан Кытай коңшу өлкө менен мамилесин бузбашка аракет кылган. Бирок ошол эле учурда качкындардын эсебинен баюуну көздөгөндөр болгондуктан Пишпек жана Пржевальск уездеринин волосторунан келген кыргыздар менен казактар Кулжадагы Текес аймагына уруксатсыз эле жайгашып алышкан. Жергиликтүү бийлик төбөлдөрү аларды тукулжурата тоноп, өзүлөрүн мал катары иштетишкен. Натыйжада эл ачарчылыка кабылган. Абдан ары пачкан качкындар шаарлар менен кыштактарда тентиреп, бир кесим нан, бир ууч талкан үчүн бардыгын аткарууга даяр болушкан.

Анча-мынча оокаты барлар буюмдарын базарга чыгарышкан. Синьцзяндын базарларында кийим-кечек, үй-эмеректери текейге арзыбаган, тамак-аштын басы 5-6 эсе жогорулаган.

Карашаар, Луп, Кашкар, Жаркентке жете чачырап кеткен жана Кулжа өлкөсүндөгү кыргыз качкындары падыша түшүп, урият болгонунан текши ишенип, азаттык болгонунан көздөрү жеткен соң ар кайсы кыштакка жана тоого чачыраган качкындар жыйылып, жол азыгын камдап, кытай, дунган, уйгурга берген кыздарынын көбүн уурдап алып кайта жөнөгөн. Тянь Шань тоолорун жана Кызыл Кыя, Санташ ашып, сапырылып, күндөп-түндөп, жөө жалаңдап көбү өлгөндөрүн көмүүгө пурсаты келбестен, оору кишилерин көтөрүп, алып, эгерде алып жүрүүгө дарманы келбесе, жанына идишке суу коюп, азыраак тамак, талкан менен жар түбүнө болбосо таштан үй кылып зоо түбүнө таштап, кайрылып келип алабыз деп өздөрү жүрө берген [7, 79-б].

Ал эми убактылуу өкмөт ар түрдүү шылтоолорго жамынып, үрккөн элдин кайра келүүсүн токтотууга далаттанган. Убактылуу өкмөт тарабынан май айынын башы ченде түзүлгөн. Түркстан комитети качкан элдин ата конушуна кайрылып келүүсүнө тыю салган атайын токтом кабыл алган.

Адабияттар:

1. Белек Солтоноев. Кыргыз тарыхы. - Б., 1993.
2. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. - М., 1960.
3. Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. - Алмата, 1936.

Рецензент: к.и.н., доцент Асанов Т.И.